

دانشگاه تربیت مدرس

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

رشته تاریخ

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد رشته تاریخ

(گرایش تاریخ اسلام)

موضوع:

تاریخ نگری و تاریخ نگاری ابن جوزی در المنتظم

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر صالح پرگاری

پژوهشگر:

صادق علاماتی

مهر ۱۳۹۰

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه تربیت معلم

دوره اول دبیرستان

رشته ادبیات

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد رشته تاریخ

(گرایش تاریخ اسلام)

موضوع:

تاریخ نگری و تاریخ نگاری ابن جوزی در المنتظم

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر صالح پرگاری

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر کاظم میقانی

پژوهشگر:

صادق علاماتی

سرپرست ۱۳۹۰

شماره

تاریخ

بسمه تعالی

صورت جلسه دفاع از پایان نامه

با یاری خدای متعال جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد آقای صادق علاماتی در رشته تاریخ - تاریخ اسلام تحت عنوان: «تاریخ نگاری و تاریخ نگری ابن جوزی در المنتظم» با حضور هیات داوران در ساعت ۱۰ صبح مورخه ۹۰/۶/۲۸ در دانشگاه تربیت معلم تشکیل شد. پس از ایراد خطابه دانشجو و پاسخ گویی به سؤال‌های حاضران، هیئت داوران با توجه به کیفیت و کمیت تحقیق و نحوه ارائه کتبی و شفاهی؛ "پایان نامه" نامبرده را با نمره ۱۹/۰ و با درجه عالی پذیرفت.

۱- استاد راهنما: دکتر صالح پرگاری

۲- استاد مشاور: دکتر کاظم میقانی

استادان داور

۳- مدعو: دکتر شهلا بختیاری

۴- داخلی: دکتر فواد پور آرین

رئیس دانشکده ادبیات و علوم انسانی

مدیر گروه آموزشی

تهران: خیابان شهید مفتح شماره ۴۹، کدپستی ۱۵۶۱۴ تلفن ۸۳۲۹۲۲۰

کرج: خیابان شهید بهشتی، میدان دانشگاه، دانشگاه تربیت معلم، کدپستی ۳۷۵۵۱-۳۱۹۷۹ تلفن ۴۵۷۹۶۰۰ - ۰۲۶۱

تشکر و قدردانی

بر خود لازم می دانم سپاس قلبی خود را از جناب آقای دکتر صالح پرگاری که مشوق اصلی بنده در شکل گیری این پایان نامه بوده اند، و با تذکرات و راهنمایی های ظریف و ارزنده خویش، از هیچ کوششی دریغ ننموده اند، ابراز نمایم؛ و نیز تذکرات جناب آقای دکتر کاظم میقانی که راه گشای بنده در این نوشتار بوده اند، نهایت تشکر را دارم.

در پایان لازم است از عزیزانی که با نکته سنجی های صائبانه خود، بنده را مرهون الطاف خویش قرار داده اند، نهایت سپاس خود را ابراز دارم، و توفیق همگان از خداوند منان خواستارم.

کتاب المنتظم ابن جوزی یکی از مهمترین متون قدیمی تاریخ اسلام سده ششم هجری قمری است. این اثر، در بر دارنده اطلاعات اساطیری، ملل و نحل، آگاهی های جغرافیایی، تحولات سیاسی، اجتماعی و مذهبی، نیز وفیات به گونه دائره المعارف تاریخی می باشد. رویکرد تاریخی و روش تاریخ نویسی ابن جوزی از زوایای مختلف در قالب اندیشه دینی در روش روایی و شیوه سال شماری در چهار چوب تاریخ عمومی با شیوه ترکیبی، با توجه به رقابت های فرقه ای مورد بررسی قرار گرفته است. از این روی، نقطه عطفی در تاریخ نگاری به شمار می آید. ضرورتی که در این کار پژوهشی در نظر است، بررسی تمایز نحوه نگارش و نگارش ابن جوزی نسبت به دیگر مورخان پیشین و حتی معاصرین او بوده است. به هر حال، این پژوهش تاریخی با روش توصیفی - تحلیلی و روش تحلیل، با توجه به منابع تحقیقی و ارجاع کتابخانه ای و رایانه ای متناسب با موضوع تحقیق، تدوین یافته است.

واژه های کلیدی: تاریخ نگری و تاریخ نگاری، المنتظم، ابن جوزی، فرق و مکتب.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۳	بخش اول: کلیات
۴	بیان مسئله
۴	سئوالات تحقیق
۵	فرضیات تحقیق
۵	هدف و ضرورت تحقیق
۶	روش تحقیق
۷	پیشینه تحقیق
۹	بررسی منابع و تحقیقات جدید
۱۷	سازماندهی تحقیق
۱۸	بخش دوم: حیات ابن جوزی
۱۹	فصل اول- زندگی و زمانه

۴۰	فصل دوم- شخصیت علمی
۴۵	(۱-۲) استادان
۴۷	(۲-۲) شاگردان
۴۸	(۳-۲) آثار
۵۷	بخش سوم- پیشینه تاریخ نگاری در اسلام
۸۲	بخش چهارم: تاریخ نگری ابن جوزی
۸۳	فصل اول- خاستگاه نگرش ها
۱۰۰	فصل دوم - انگیزه ها و آموزه های دینی
۱۰۹	فصل سوم- معیارها و رویکردها
۱۲۸	(۱-۳) از منظر اسطوره شناسی
۱۲۹	(۲-۳) از منظر دین شناسی
۱۳۰	(۳-۳) از منظر تاریخی
۱۳۷	(۴-۳) از منظر جغرافیا
۱۳۹	(۵-۳) از منظر ادبیات
۱۴۴	(۶-۳) از منظر تصوف

۱۴۶	بخش پنجم: تاریخ نگاری ابن جوزی
۱۴۹	فصل اول- روش و سبک کتاب المنتظم
۱۵۸	(۱-۱) روش و شیوه کار ابن جوزی
۱۸۵	(۲-۱) منابع ابن جوزی
۱۸۹	فصل دوم- موضوع و محتوای کتاب المنتظم
۲۰۳	فصل سوم- ابن جوزی در ترازوی سنجش
۲۲۴	نتیجه گیری
۲۲۹	فهرست منابع و مآخذ

در بررسی های تاریخی - به ویژه تاریخ اسلام - می باید به تمام صحنه های تاریخی با دقت نگریده شود، و زوایای مختلف آن مورد مذاقه قرار گیرد. زیرا اگر تتبع به تحقیق با رویکرد تاریخی نباشد، به تقلید خواهد بود. در این راستا شناخت بُن مایه های تعاملات انسانی، تاثیر افکار دینی، اخلاقی، سیاسی و نظایر آن در برداشت ها و گزارش های تاریخی حائز اهمیت است. در واقع مفهوم تاریخ ناظر بر گزارش حوادث، نه بر داستان بوده است. بنابراین، هدف اصلی پژوهش تاریخی و حوادث آن، عبرت انگیز پنداشته شده است. وجهت فهم تاریخی، بازتاب آن را مهم قلمداد نموده اند. از این روی، اسناد بر مدارک و شواهد، معرفت تاریخی را طلب می کند. پژوهشگر در بررسی های خود باید در رویارویی با گزارش های موجود، دقت داشته باشد که این حوادث، حوادثی است که در تاریخ به وقوع پیوسته است.

بنا بر این، مشکلات فراوانی بر سر راه مورخان قرار داشته و دارد که از آن ایمن نبوده اند. این مشکلات می توانست ناشی از فقدان اطلاعات کافی از گذشتگان، عدم دسترسی به اسناد و مدارک، و حتی مفقود بودن کتب تاریخی، تحریف کتب تاریخی، مخلوط شدن حقائق و افسانه ها و دیگر مواردی نظایر آن بوده باشد.

لذا، ضرورت ایجاب می کند در پژوهش های تاریخ اسلام حدّ اقلّ دو جنبه یعنی نظام قبیله ای دوره جاهلیت و نظام اسلامی مدّ نظر قرار گیرد. در نظام قبیله ای با بهره گیری از ایام العرب و أخبار قبائل، که به واقع میراث باقی مانده از آن دوران است، و به نوعی مواد تاریخی برای مورخ می باشد؛ ثبت و ضبط آن را می توان آغاز نوعی روش روایی

در تاریخ نگاری اسلامی به شمار آورد، که در آن دوره، جمع و تدوین روایات و مغازی و فتوح تاثیرات بسزایی را در آن داشت.

به تدریج انگیزه و اهداف تاریخ نگاری اسلامی، در قرآن و حدیث بطور فزاینده ای پدید آمد. بزرگترین انگیزه مورخان، ضبط و نقل سیره و مغازی پیامبر (ص) بود، و همین مسئله موجب پیدایی تاریخ نگاری شد؛ و مهمترین مدخل پژوهشی برای تاریخ اسلام گردید. از همین جا بود که دوجریان تشیع و تسنن، هر یک مسیری در تاریخ نگاری برای خود برگزیدند، و از درون آنها گروه ها و یا فرقه هایی سر بر آوردند، که در رشد تاریخ نگاری اسلامی بی تاثیر نبودند.

با یک نظر اجمالی به کتب تاریخی، به نظر می رسد از صدر اسلام تا دوره چهارم عباسی - که منظور نظر این پژوهش است - می توان به ترتیب با عقاید و آراء گوناگونی از قبیل اتکاء به نقل، تضارب آراء، معرفی آراء، ملل و نحل، تحریم علوم عقلی و منازعات و جدل اهل حدیث را مورد توجه قرار داد. در این میان منازعه حنابله و اشاعره را نتوان نادیده گرفت. لذا موضوع این پژوهش در مورد کتاب المنتظم ابن جوزی، واعظ جدلی مسلک عصر چهارم عباسی، که در بغداد با مسائل فرقه ای و فرقه گرایی درگیر بوده است؛ در گزارش های خود چگونه از عهده تاریخ نگاری مبتنی بر اندیشه دین مدارانه خویش برآمده است؟

بخش اول

کلیات

بیان مسئله

تاریخ نگاری اسلامی به مرور ایام رو به رشد نهاد و تحولات زیادی پیدا کرد و آثار متعددی در اشکال و سنت های مختلف تاریخ نگاری تالیف یافت و مورخان بزرگی در این عرصه پدید آمدند. از آن جمله قرن ششم شاهد ظهور مورخی به نام عبد الرحمن ابن جوزی در شهر بغداد بود که آثار متعددی از وی در زمینه های مختلف برجای مانده است. کتاب تاریخی وی به نام المنتظم که تاریخ عمومی به شمار می رود، در هجده جلد به زبان عربی تالیف یافته است. در این اثر نویسنده علاوه بر پرداختن به مسائل تاریخ سیاسی، به اوضاع اجتماعی و فرهنگی نیز پرداخته است. ابن جوزی اندیشمند دینی مشهور اهل سنت، در روزگار خود نیز تاثیر بسزایی داشت. کتاب تاریخ او شایسته تامل و بررسی است و سوالاتی را در ذهن اهل تحقیق ایجاد می نماید. این تحقیق بر اساس رویکرد تاریخی صاحب کتاب المنتظم با ابتدای مذهب، با روش توصیفی - تحلیلی، بینش و روش تاریخ نویسی او را از زوایای مختلف مورد بررسی قرار می دهد.

سوالات تحقیق

سؤال اصلی: کتاب المنتظم بر اساس کدام مکتب تاریخ نگاری سامان یافته است؟

سوالات فرعی: (۱) مختصات تاریخ نگاری ابن جوزی در کتاب المنتظم چیست؟

(۲) تاریخ نگاری ابن جوزی در کتاب المنتظم دارای چه ویژگی هایی است؟

فرضیات تحقیق

بنا بر سؤال اصلی، پژوهشگر به دنبال اثبات فرضیه ای است که گزارش های ابن جوزی در المنتظم پیرامون موضوعات تاریخی و شیوه تنظیم مطالب، و نحوه ارائه آنها نسبت به اسلاف خود دارای ممیزاتی است، که می توان در بستر مکاتب آن روز بغداد، برای کتاب المنتظم یک مکتب تاریخی نگاری قائل شد.

با توجه به اولین سؤال فرعی، نگرش تاریخی ابن جوزی با توجه به آموزه های دینی وی که به شدت متأثر از سامانه معرفتی اسلام است؛ بدون توجه به شرایط مادی و فرایند وقوع حوادث، ریشه جریانات تاریخی را متأثر از حوزه های دینی و فکری، متفاوت می داند، و برای فکر و اندیشه ماهیتی ما تقدم قائل است.

نیز در دومین سؤال فرعی، نگارش تاریخی ابن جوزی، تاریخ اسلام را، از ظهور آن و گسترش آن به نقاط مختلف، و تحولات آن بر حول محور خلافت و اوضاع زمانه، با توجه به روایات و اسناد معتبر بر اساس تسلسل تاریخی و مراتب اهمیت حوادث به رشته انتظام درآورده است.

هدف و ضرورت تحقیق

بررسی تاریخ نگری و تاریخ نگاری اسلامی در عصر عباسی، که یکی از چهره های برجسته های آن، ابن جوزی صاحب کتاب المنتظم می باشد. بدیهی است با شناخت مکاتب و تاریخ نگاری اسلامی آن روزگار و خاستگاه اولیه آنها، امکان تجزیه و تحلیل واقع بینانه حوادث تاریخی بیشتر خواهد شد. هرچند نفوذ ترکان از سویی، و سراسیمگی افول دستگاه خلافت از دیگر سوی، کار مورخ باتوجه به رقابت های فرقه ای چندین

آسان به نظر نمی رسد. لذا رویکرد مولف به تاریخ، باهجمه مباحث کلامی، و ارتباطی که با تاریخ نویسی وی پیدا کرده است؛ درخور توجه است.

ضرورتی که در این کار پژوهشی پیش می آید، این است که ابن جوزی با کثرت تالیفات خود، که متأثر از عقاید اوست، کتاب تاریخ المنتظم را از دیگر کتب تاریخی آن عصر متمایز می گرداند. منابع اطلاعاتی مولف اعم از ادبی و مذهبی، بی تاثیر در گزارش های تاریخی وی نبوده است، لذا اطلاعات تاریخی خوبی از میان المنتظم می توان استخراج نمود. از این روی، مهمترین اهداف بررسی در صدد یافتن نحوه نگرش و نگارش مولف، و جامعه بحران زده آن روز بین النهرین، که زمینه ساز بُروز تصادمات فکری شده بود؛ به گونه ای روشن می شود.

روش تحقیق

در این بررسی از روش پژوهش با ارجاع به منابع تحقیقی کتابخانه ای و رایانه ای متناسب با موضوع تحقیق استفاده شده است. لذا روش تحقیق حاضر بر روش پژوهش تاریخی، توصیفی - تحلیلی و تحلیل محتواست. بر اساس این روش، در مرحله اول کتاب المنتظم به دقت مورد مطالعه و کاوش قرار گرفته است؛ و نکته های مربوط به موضوع، فیش برداری و سپس طبقه بندی گردیده است؛ و پس از آن، آثار دیگر ابن جوزی مورد توجه بوده است تا حوزه های گوناگون علمی مؤلف به درستی باز شناخته شود. سر انجام، به تحقیقات جدیدی که به نحوی به ابن جوزی و آثار او پرداخته اند، مراجعه شده است تا از نقطه نظرات موثر آنها، در این تحقیق بهره گرفته شود.

پیشینه تحقیق

تا کنون تحقیقات چندان فراوانی در باره تاریخ نگاری کتاب المنتظم ابن جوزی صورت نپذیرفته است. البته کارهایی در باره ابن جوزی شده است، اما نه به صورت مبسوط در زمینه تاریخ نگاری. در دائره المعارف بزرگ اسلامی مدخلی در باب ابن جوزی آورده شده است؛ و پایان نامه ای نیز به راهنمایی احمد رضا خضری، در دوره کارشناسی ارشد دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران، به نگارش سمیه بیدار با عنوان «شرح و توضیح اصطلاحات فرهنگی و تمدنی کتاب المنتظم ابن جوزی (از ۵۰۰ هجری بعد)»، که این فرهنگ نامه به ترتیب الفبایی، و با روش کتابخانه ای است. اما کتب عربی در این زمینه :

حسن عیسی علی الحکیم کتاب المنتظم ابن جوزی را با عنوان «المنتظم لابن الجوزی، درسه فی منهجه و موارد و اهميته»، مورد بررسی و تحقیق قرار داده است. در واقع، این اثر، رساله دکتری اوست. مولف تالیف خود را در شش فصل تدوین کرده است، و در ادامه فصل ها، بندهایی را نیز آورده است. او نیز با تکیه بر نسخ خطی، و دیگر نوشته های موجود، کتاب را با عصر و دوران زندگی ابن جوزی آغاز کرده است، و پس از پرداختن به اوضاع قبل اسلام، دوره پیامبر، خلفای راشدین، اموی و عباسی با توجه به حالات اجتماعی، سیاسی، فکری، از روش نگارش و گزارش حوادث از ابن جوزی باز نمانده است. در اصل تمرکز مولف بر خود اثر ابن جوزی است. گرچه اطلاعات خوبی را از ابن جوزی ارائه داده است، اما عمق تحلیل مطالب کم رنگ به نظر می رسد. این اثر با یک نتیجه گیری و متعاقب آن، منابع و مآخذ آورده شده است، و با فهرست مطالب، کتاب را به سرانجام رسانده است.

کتاب المنتظم فی تاریخ الملوک و الأمم، به تحقیق محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا در ۱۸ مجلد به انضمام جلد ۱۹ که فهرست اعلام، قبائل و جماعات، اماکن و بقاع، ایام العرب و حوادث تاریخی، احادیث نبوی و اشعار را به خود اختصاص داده است. محققان این اثر به نسخه های خطی احمد ثالث، تراخانه، ایا صوفیا، برلین، اسکندریه و نظایر آن رجوع کرده اند، و مطالعات زیادی را در این رابطه نموده اند (که بطور مبسوط در جلد اول کتاب ذکر شده است). نیز آن دو محقق - محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا -، در تنظیم و تدوین کتاب هیجده جلدی المنتظم فی تاریخ الملوک و الأمم ابن جوزی، از کتاب حسن عیسی علی الحکیم بی بهره نبوده اند.

هم چنین سهیل زگار روی «المنتظم فی تواریخ الملوک و الأمم» کار کرده است؛ و در نوع خود ارزنده و عالمانه است. بنا بر نظر وی، اصالت تاریخ نگاری ابن جوزی در مکتب حدیث و سیره در حجاز، و در عراق با مکتب اخبار الایام پیوند خورده است. کتاب عظیم المنتظم گزارش های غنی دارد که بیانگر حیات دینی و اجتماعی بغداد است.

عبد الرحمن ابن الجوزی شیخ الزهاد و امام الواعظ، إعداد کامل محمد عویضه، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۴ق/۱۹۹۳م.

عبدالعزیز سید هاشم الغزولی در سلسله نوشته های خود با عنوان اعلام المسلمین، کتاب «ابن الجوزی» را به چاپ رسانده است؛ در واقع، این کتاب پایان نامه فوق لیسانس مولف بوده است؛ و بیشتر به سیرت شخصیتی ابن جوزی پرداخته است که نسبتاً از عهدۀ کار برآمده است. این اثر با مقدمه ای آغاز و با فهرست مطالب به اتمام رسیده است. محتوای کتاب متمرکز در شرح حال ابن جوزی و به ویژه در بررسی اندیشه های

او گام هایی را برداشته است و از مخالفان و موافقان ابن جوزی هم باز نمانده است. به نظر می رسد این کتاب در ابن جوزی شناسی، یک اثر منحصر به فردی است.

عبدالحمید العلوجی کتابی را با عنوان مولفات ابن الجوزی تدوین ، و در آن آثار ابن جوزی را دسته بندی نموده است.

بنا بر این، از آن چه که بیان شد، در مورد تاریخ نگری و تاریخ نگاری المنتظم ابن جوزی کاری بدان صورت انجام نشده است؛ از این جهت، موضوع این تحقیق در نوع خود بدیع می نماید.

بررسی منابع و تحقیقات جدید

منابع مورد بررسی، مرتبط با پژوهش حاضر هستند. برخی از منابع مانند قرآن، معجم المفهرس القرآن، فرهنگ ها و دائرة المعارف ها مورد استفاده قرار گرفته اند. اما به جهت وضوح، از ذکر و بررسی آنها پرهیز می شود.

این تحقیق با جنبه های مختلفی که دارد ، لاجرم ما را به دو دسته منابع اصلی (دست اول) و فرعی (غیر دست اول) سوق می دهد. لذا سعی شده است که به برخی منابع، بر حسب میزان مورد استفاده و با عنایت به اهمیت موضوع مورد نیاز، بطور مختصر به آنها پرداخته شود.

در باب اهمیت منابع مورد استفاده در این پژوهش ، همین بس که حتی المقدور از غنی ترین آنها بهره برده شده است. لذا لازم است به پاره ای از نکات آن بسنده شود. با گستردگی کار در این زمینه، به نظر می رسد که بخشی از منابع مربوط به نگارش تاریخی ، و بخش دیگر آن، نگرش تاریخی را ایجاب می نمود.

در مورد کتب حدیثی همین بس که درجملگی آنها از حیث موضوعی و محتوایی تقریباً اتفاق نظر است. ورود و تاثیر علوم حدیثی در تاریخ اسلام در بین ملل اسلامی از اهمیت بسزایی برخوردار بوده است. لذا تاریخ نویسی و سیره نویسی شعبه ای از حدیث بوده است؛ چرا که هم تاریخ و هم حدیث در نقل روایت اشتراکاتی دارند، و به نوعی بطور اجتناب ناپذیری در هم تنیده شده اند؛ و خواه ناخواه علوم زبانی و ادبی را هم بسوی خود فرا خوانده اند، تا در بررسی صحت و سقم سلسله اسناد روایات، و حتی نقد آنها به عنوان ابزاری قوی با رویکرد تاریخی، سهیم باشند. نه تنها این مباحث را در هاله ای از ابهام نتوان پنداشت، بلکه نقش خود را در باز شناسی عدل، حفظ وضبط متن، رجال، اصطلاحات، تفاوت و اختلاف روایت ها و حتی ائتلاف آنها، جرح و تعدیل، استنباط و استخراج، قرائن، ترجیحات، موارد شاذ، پنهان کاری ها، فهم درست اسامی و القاب و کُنیه ها، باز می آفریند؛ تا از کثرت وقوع اشتباه و احیاناً وقوع خلط مطلب بین راویان را امنیت بخشد. مثالی به زبان ساده می توان در این رابطه مانند کلمه "عقیل" را آورد. اشکال گوناگونی بر آن می تواند مترتب باشد. آیا نام شخصی است؟ و اگر نام فردی است، او از افراد عادی و یا از خواص محسوب می شده است؟ آیا از صحابه است یا تابعین؟ اسم است یا لقب؟ و یا نام قبیله ای است؟ در صورت خلط آن، چگونه باید تمیز داده شود؟ آیا صورت خوانشی آن عقیل است یا عقیل؟ بنا بر این، هر آن چه که در این رابطه می توان بر آن مفروض داشت، قابل تصور است. لذا اهمیت این علم (حدیث) را در ارتباط با تاریخ اسلام - هر چند در اینجا ما را با تاریخ نویسی غیراسلامی کاری نیست - نباید نادیده گرفته شود.

محتوای کتب حدیثی را می توان در پیدایش نقد حدیث که در نیمه اول قرن دوم شکل گرفت؛ پس از آن که روایت در بازشناساندن علم جرح و تعدیل موثر افتاده بود، جست.

البته جرح و تعدیل بسته به شرایط موجود بود. راویان در حفظ حدیث تلاش بسیاری کردند، تا از جعل و تحریف آن را مصون دارند. و این حفاظت، بیشتر از سوی صحابه و حتی تابعین بود. لذا مولف پس از نقد و بررسی موضوعات حدیثی، از نقد منابع غفلت ننموده است. به هر جهت این اثر ضمن این که قابل تامل است، منبع مفیدی به شمار می آید.

ژان سواژه (ت ۱۹۵۰) مولف «مدخل تاریخ شرق اسلامی»، با برگردان نوش آفرین انصاری (محقق) به نوعی کتاب شناسی در تاریخ اسلام است، از جامعیت نسبی برخوردار است. مولف با تعیین محدوده جغرافیایی جهان اسلام، یکی را حوزه غربی اسلام (شامل شمال آفریقا، اسپانیا در قرون وسطی و برای مدتی سیسیل) و دیگری حوزه شرقی اسلام (شامل عربستان، سوریه، فلسطین و بین النهرین، مصر، ایران و ممالک همجوار آن، و ترکیه از قرن یازدهم به بعد) دانسته است. از همه مهمتر، بحث در مورد منابع تاریخ اسلام و کتاب شناسی تاریخی، تقریباً اکثر صفحات کتاب را پوشش داده است. مولف این کتاب معتقد است، مورخ اسلامی نمی تواند نسبت به تاریخ ممالک غیر اسلامی همجوار بی تفاوت باشد، و عکس این موضوع در مورد مورخین ممالک همجوار با جهان اسلام نیز صادق است.

کلود کاهن (۱۹۰۹-۱۹۹۱) پدید آورنده کتاب «درآمدی بر تاریخ اسلام در قرون وسطی»، به واقع دنباله کار استاد خود- ژان سواژه - را ادامه داده است؛ به گونه ای کتاب سواژه را تنقیح کرده و بر آن اضافاتی آورده است. این اثر تقریباً به همان سبک و سیاق کار ژان سواژه است، ولی از حیث محتوا تفاوت هایی مشاهده می شود؛ کاهن علاوه بر کتاب شناسی، روش شناسی و شناخت مسائل را ضروری دانسته است. بیشتر موضوعات پیرامون تاریخ اسلام است؛ و تاثیر فرهنگ جهان اسلام بر اروپا را کار ساز و مفید می